

Simon Zsolt, *Vorarbeiten zu einer hethitischen Demographie I. Die Einwohnerzahl des hethitischen Reiches anhand der schriftlichen Quellen.* István Hahn Lecturers 3, Eötvös Loránd University, Department of Ancient History, Budapest, 2011, 82 oldal, 1500 Ft.

Az eddigiek alapján évente jelentkező István Hahn Lecturers sorozat új köteteként nem klasszika-filológiai, hanem az ókori Kelet világából kikerülő dolgozatot tarthat kezében az olvasó. A Non omnis moriar Alapítvány díjának 2009-es győztese, Simon Zsolt – a hettitológia hazai kutatásának kiemelkedő képviselője – arra vállalkozott, hogy a ránk maradt írásos források alapján megbecsülje a Hettita Birodalom lélekszámát.

A munkát érthetően fokozott érdeklődés várta két szempontból is. Egyrészt az ókori – de főleg az ókori keleti – demográfia kérdéseiben rendkívül ritkán olvashatunk új eredményekről. Másrészt Simon Zsolt ismert és nemzetközileg is idézett kutatója a luvi nyelvészetnek, munkáit láthatóan megbecsüli az ókori Anatólia kutatásának tábora, és kivívta magának azt a tudományos elismerést, hogy tanulmányaira oda kell figyelni. Biztosak vagyunk abban, hogy sorozatindító munkája nem marad visszhang nélkül. Mivel a szerző maga is előtanulmánynak véli jelen munkáját, ezért bátorodunk a megszokottnál bővebb ismertetést adni.

A könyv öt fejezetből épül fel. Az első, bevezető rész (11–21. o.) a munka során alkalmazott módszertannal, valamint azokkal a speciális kérdésekkel – például a nomadizmus problematikájával – foglalkozik, amelyeket egy ilyen típusú vizsgálat során szükséges szem előtt tartani. A második fejezet során (22–31. o.) a gyakorlatban bontakozik ki a bevezetőben tárgyalt módszertan; ezt az eredmények összefoglalása, valamint a rendelkezésre álló adatok statisztikai alapú vizsgálata követi (32–35. o.). A dolgozat tartalmi részét terjedelmes irodalomjegyzék (36–44. o.) zárja; az utolsó, ötödik fejezetben pedig a vizsgálat során összeállított adatbázis is bemutatásra kerül (45–81. o.).

A szerző rögtön a bevezetőben megemlíti, hogy a szakirodalom eddig szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a népeség lélekszámára vonatkozó vizsgálatok

lehetőségét (11. o.). E téma kutatását jelentősen megnehezíti, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag jellemzően nem rendelkezik azokkal a szövegtípusokkal – terjedelmes adójegyzékek, ingatlan-összeírások vagy anyakönyvek –, amelyeket a történeti demográfia legfontosabb forrásainak tekint. Ezek hiányában Simon Zsolt olyan előfeltevéseket fogalmaz meg, amelyek segítségével a meglévő forrásanyagból vonhat le következtetéseket a Hettita Birodalom lélekszámát illetően. Tehát nem az írott források tartalmazta explicit adatokból, hanem az egyes város- és falunévek szöveges említéseinek számából indul ki, feltételezve ezeknek a települések jelenlétével – ezáltal nagyságával és lélekszámával – való *egyenes arányosságát* (vö. 12. o., 16. o., 32. o.; tehát Simon szerint minél többször fordul elő egy település neve a szövegekben, annak annál több lakója van). További forrásanyagként számba veszi a cenzusként interpretálható szövegeket, a régészetileg feltárt temetőket, a lakóházak számát, a mindenkori hadsereg létszámát, valamint a gabonafogyasztás mértékét is (17–21., 24–27. o.), ezeket azonban elsősorban a fenti elméletből származó eredmények kontrollcsoportjaként kezeli.

A címmel és a bevezetővel ellentétben, vizsgálatát végül csupán a hettita magterületre korlátozva (14. o.), a szerző a települések három szintjét különbözteti meg: a 21 vagy több dokumentum által említett városok tartoznak az első csoportba, ezt követik az 5–20, illetve az 1–4 alkalommal említett települések (22. o.). A Šariššában (Kuşaklı) feltárt gabonátároló úrtartalma (vö. 20. o., 43. jegyzet), valamint az egyes települések katonaállítási kötelezettségei és a lakosság-áttelepítések létszámadatai alapján arra a következtetésre jut, hogy az első csoportba tartozó települések esetében átlagosan 4000 főnyi lakossággal számolhatunk (vö. 4. o.).¹ Ennek alapján – a šariššai gabonarakthoz hasonló források hiányában – a másik két csoporthoz 400, illetve 40 főnyi átlagos lélekszámot rendel. Végül, az egyes csoportokba sorolt települések számát megszorozva a kategóriákhoz rendelt átlagos lélekszámmal, megállapítja, hogy a hettita magterület lakossága körülbelül 150 000 fő lehetett (27. o.); ezt később időben is pontosítja (27–30. o.).

A šariššai gabonátároló ismerete különösen szerencsés – írja a szerző (22. o.)

–, ez a város ugyanis nevének 21 említése által az első kategóriába esik, vagyis a legnépesebb települések egyikéről van szó; ennek alapján nyílik lehetősége a másik két csoport lélekszámának megbecslésére (400, ill. 40 fő, l. fent). Többől van azonban itt szó, mint szerencsés véletlenről. A függelékben (45–81. o.) közölt adatbázis alapján a húsz szövegben említett városokból négyet ismerünk (Kaštama, La(hu)wazantija, Tahurpa, Uta), a huszonegy említéssel rendelkezők közül csak egyet (Šarišša), a huszonkét hivatkozott települések közül kettőt (Hišašhapa, Tarhuntaša), majd a huszonnyolc vagy több alkalommal szóba kerülő városok következnek. Miért pont a húsz és huszonegy említéssel bíró települések között kell meghúzni az első és a második kategória határát? Nem „szerencsés” véletlenről van szó: Šarišša vélhetően azért került az első csoportba, mert amennyiben a kategóriahatárt 21 felett húzza meg a szerző, a második kategória már $91 \times 4000 = 364\,000$ lakost jelentett volna, ebben az esetben még nem is számolva az első csoportban maradó 19 településsel és 4000 főt jóval meghaladó átlagos lakosságukkal. A 150 000 főre becsült összlakosság tehát rögtön sokszorosára (kb. egymillió lakosra) változik, ha nem huszonegy szöveges említés alatt, hanem eggyel feljebb állapítjuk meg a legnépesebb városok alkotta csoport alsó határát!

Mindamellet, hogy önkényesnek és nehezen védhetőnek találjuk a szerző által meghatározott kategóriák határait, egy további probléma is felmerül. A szerző is elismeri, hogy Šariššan kívül a másik két csoportba sorolt települések lakosság-adatait nem tudja (még) leellenőrizni (22. o.). Ám ez aligha van így. A szerző által felállított beosztás alapján Lišipra település a 3. csoportba került a szövegkorpuszban mindössze két említésével (62. o.), és Simon kategóriái szerint a település lakossága megközelítőleg 40 fő. Azonban Alp² munkája nyomán a város lélekszáma 2400–3000 (!) főben³ határozható meg, ami 60–80-szoros eltérést mutat Simon statisztikájához képest, és kiválóan rávilágít arra a problémára, hogy egy település említésének gyakorisága nem feltétlenül arányos a település jelentőségével és a lakosság nagyságával. Elképzelhetőnek véljük, hogy a szerző vitatja ezt az adatot, vagy véletlen kiugrásnak tekinti a teljes szövegkor-

puszt tekintve, de ezekben az esetekben is hiányoljuk a probléma felvetését Lišipra településsel kapcsolatban.

Az önkényesen meghúzott kategória-határok mellett is szembeötlő, hogy a szerző nem kezeli külön kategóriaként Hattušát, a hettita fővárost, hanem azonos csoportba sorolja a 4000 főnyi átlagos lélekszámmal bíró városokkal. Ennek valószínű oka, hogy a Simon Zsolt által közölt adatbázis a *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* Giuseppe F. del Monte és Johann(!) Tischler által összeállított kötetein alapul, amelyek Hattuša esetében – az említések nagy számára való tekintettel – nem közlik az előfordulások jegyzékét. Ezek számának pontos ismerete nélkül pedig – legalábbis a dolgozatban alkalmazott módszerrel – a hattušai lakosság lélekszáma nem számszerűsíthető. A kutatásban azonban több kísérlet történt Hattuša lakosságának meghatározására, legutóbb Mielke érintette a problémát.⁴ Az általa idézett adatok 9000-11 000/15 000 fő között mozognak, de Mielke nem foglalt állást egyik adat mellett sem.⁵

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy nem teljesen világos, mennyire releváns egy adott város lélekszáma vonatkozóan az ott feltárt gabonátároló kapacitása. Hattuša esetében szükséges egy kérdésnek helyet adnunk. A szerző az első csoportba tartozó települések átlagos lélekszámát a šarišsai gabonátárolóra becsült adatokra alapozta, és a gabonátárolókra vonatkozóan teljesen jogosan támaszkodik Jürgen Seher és Dirk Paul Mielke munkáira.⁶ Utóbbinál azonban kiválóan látszik, hogy a gabonátároló kapacitása és a népességszám összefüggése mind Šarišša, Hattuša és Kaman-Kalehöyük esetében körülbelül 300 m³/1000 fő.⁷ Ez pedig – Šarišša példáját követve – azt jelentené, hogy Hattuša lakossága 23 000-32 000 fő lenne, ami – mint fentebb láttuk – nem egyezik meg a kutatásban feltételezett lélekszámmal. Mindamellett, hogy a szerző nem tér ki Hattuša lélekszámának tárgyalására, Simon úgy véli, hogy a Hattušában talált gabonátárolók többéves raktározás célját szolgálták (20. és 32. o.), és szorongatott időkben akár 6-8 az 1. csoportba sorolható város (egyenként 4000 lakossal) gabonakészletét tartalmazhatta (26. o.).⁸ Ez a kijelentés zavarba hozza az olvasót. Šarišša esetében a város gabonátárolójának nagyságából az adott telepü-

lés lélekszáma becsülhető meg. Hattuša gabonátárolójának nagysága más, az 1. csoportba tartozó városok lakosságára utalhatna. Két kérdés azonban így nyitva marad. Hattuša lakosságának gabonáját hol tárolják, illetve a hadjárati szezonon kívül valószínűleg Hattušában tartózkodó hettita hadsereg állandó egységeinek (UKU.UŠ, *šarikuwa-*) ellátmányát hol raktározzák?⁹

Az újasszír kori hivatali levelezésben világosan kimutatható, hogy a királyi nagy gabonaraktárak nem a lakosság ellátását szolgálják, hanem az adott útvonalon elhaladó hadsereg élelmezését hivatottak biztosítani.¹⁰ Nincs okunk továbbá azt feltételezni, hogy a városok és falvak lakosai – akik vélhetően nem mind „iparosok” voltak, hanem nagy számban akadtak közöttük földművelők is – nem saját birtokukon, hanem központi gabonaraktárakban halmozták volna fel a gabonakészleteiket. Egy ilyen szituáció csak a gabonatermesztés állami monopóliuma esetén volna elképzelhető, ez azonban – amellett, hogy nem tűnik életszerűnek – egyáltalán nem támasztható alá forrásokkal.

A királyfeliratokból származó számadatok kezelésében a szerző nem teljesen következetes: hitelesnek véli a qadeši csatában részt vett hettita sereg létszámát (47 500 fő, lásd 18. o.), de az áttelepítések kapcsán előkerülő létszámok javát már a királyi propaganda által felnagyított adatokként értelmezi (25–26. o.). A szakirodalomban komoly vita folyik a királyfeliratokban szereplő számadatok megbízhatóságáról,¹¹ mindazonáltal nem tűnik valószínűnek, hogy forrásaink csak az egyik esetben torzítanak, a másikban pedig pontos adatokat közöljenek. Felmerül azonban a kérdés: ha a hettita magterületen 150 000 lakossal számolunk, és vélhetően a birodalom teljes lakossága sem haladhatta (volna) meg a 300 000 főt, hogyan lett volna lehetséges a teljes népesség közel hatodát csatasorba állítani Egyiptom ellen?

A legnagyobb probléma azonban mégis az, hogy a dolgozat alapvető hipotézise – mely szerint a települések szöveges említéseinek számából következtethetünk a jelentőségükre, ezáltal pedig lélekszámukra is (vö. 12. o., 16. o., 32. o.) – csupán a legelemibb szinten érvényes. A mindenkori fővárosnak már a királyfeliratokból fakadóan is sokkal több szöveges említése ismert, mint

bármely más településnek. Általában a fontosabb kereskedelmi csomópontok és kultuszközpontok is számos alkalommal megjelennek a forrásokban, de ezen a szinten – és különösen az ez alatti szinteken – már a forrásanyag eredete a döntő. A mezopotámiai ékírásos szövegek korpuszon jól megfigyelhető, hogy azokból a régiókból ismerjük a legtöbb – és legjobban dokumentált – helységnevet, ahonnan jelentős szöveganyag került elő. Az ókori rommezőkön megtalált archívumok szövegei ráadásul annyi különböző szűrőn mennek keresztül a publikálásiig vezető úton,¹² hogy akkor sem lehetne őket reprezentatívnak tekinteni, ha eredetileg fennállt volna a szerző által elképzelt „ideális” állapot. Közismert továbbá, hogy a hettita szövegek túlnyomó része – több mint 90% – a fővárosból, Hattušából származik. Ennek fényében a szerző munkahipotézisként alkalmazott gondolata biztosan nem állja meg a helyét; a városok szöveges említéseinek száma nem mutathatja arányosan a települések jelentőségét, és nem képezheti a lakosság lélekszáma vonatkozó becslések alapját.

A szöveges említések számának csatlóka mivoltát – Lišipra település mellett – jól szemlélteti egy óbabilóni kori katonai támaszpont, Dür-Abī-ēšuh („Abī-ēšuh erődje”) példája is. Az óbabilóni kori szövegekben előforduló földrajzi nevek repertóriumában e városnak csupán egyetlen említése szerepel.¹³ Nemrég azonban előkerült egy szövegcsoporthoz tartozó szöveg, amely valószínűleg éppen Dür-Abī-ēšuhból származik; az e csoportból kiadott 89 szöveg¹⁴ közül 15 említi a települést, így a városnév szöveges említéseinek száma egy csapásra tizenhatszorosára emelkedett.

A dolgozatban használt jegyzetapparátus a szerzőtől általánosságban megszokott alaposságot tükrözi. Az egyetlen pontatlanságot a már említett *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* 6. kötetének *Supplementum*a jelenti; erre két helyen is Tischler munkájaként hivatkozik (14. o., 12. jegyzet, 45. o., 56. jegyzet), de az irodalomjegyzékben már – helyesen – del Monte neve alatt szerepel.

Simon Zsolt dolgozatának igazi értékét a függetlenül található adatbázis jelenti: ez (a hettita magterületre lokalizálható települések vonatkozásában) összesíti azokat az előfordulásokat, ame-

lyeket részben a topográfiai repertóriummok alapján, részben saját gyűjtéséből állított össze.¹⁵ Ez az adatbázis a további kutatások számára is komoly segítséget jelenthet. Mindazonáltal a települések száma sem a forrásanyag reprezentatív mivoltát tűnik alátámasztani; a mindössze egyetlen szöveges forrásból ismert települések magas száma (647, ez az összes település 65,8%-a) sokkal inkább arra utal, hogy jelenlegi ismereteink igencsak távol állnak a kimerítő teljességtől.

Összességében megállapítható: valószínűleg nem véletlen, hogy a szakirodalom egyelőre óvakodik a Hettita Birodalom demográfiai kérdéseinek vizsgálatától. A rendelkezésre álló írott források alapján ugyanis nem lehet meggyőző képet alkotni a hettita magterület lélekszámáról. A terepbejárásokból nyerhető régészeti anyag várhatóan több és megbízhatóbb eredménnyel fog szolgálni – minthogy a szerző ennek vizsgálatára is ígéretet tesz (14. o.), bizakodva várhatjuk a problémára vonatkozó új ismereteket.

Csabai Zoltán, Földi Zsombor
és Vér Ádám

- 1 E helyen hiányoljuk az érvelést, mi alapján döntött a szerző Dirk Paul Mielke („Die Grabungen an der Südspitze” [A. Müller-Karpe et al. „Untersuchungen in Kuşaklı 2000” tanulmány része], *MDOG* 133 [2001] 237–243) érvelésének elfogadása mellett, és miért nem számolt a Müller-Karpe által meghatározott lakosságszámmal (5000 fő): A. Müller-Karpe 2002. „Kuşaklı-Sarissa. Kultort im Obere Land”: T. Özgüç (szerk.), *Die Hittiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Bonn, 182.
- 2 Sedat Alp 1991. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*. Ankara, 119.
- 3 A nagyobb értékkel akkor számolhatunk, amennyiben egy-egy család átlagos létszámát 8 helyett 10 főnek fogadjuk el, lásd uo.
- 4 Dirk Paul Mielke 2011. „Hittite Cities. Looking for a Concept”: H. Genz – D. P. Mielke (szerk.), *Insights into Hittite History and Archaeology*. Leuven–Paris–Walpole, 184.
- 5 Időben erősen változó 10 000 és 40 000 fő közötti lakosságszámot feltételez Trevor Bryce 2002. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford, 250.
- 6 J. Secher 2000. „Getreidelagerung in unterirdischen Grossspeichern. Zur Methode

und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. Am Beispiel der Befunde in Hattuša”: *SMEA* 42, 261–301; és D. P. Mielke (1. jegyzet).

- 7 Dirk Paul Mielke (1. jegyzet), 241.
- 8 Mivel Hattušából a megsegített városok felé a gabonaszállítást szinte bizonyosan nem oldhatták meg vízi úton, egy Simon által feltételezett szituációban számolnunk kell azzal, hogy a szárazföldi útonalakon történő áruszállítás a régiségben jóval drágább volt, mint a vízi úton történő mozgatás. Diocletianus *Edictuma* alapján számolva állapítja meg Arnold H. M. Jones, hogy a vízi szállítás körülbelül hatvanszor volt olcsóbb a szárazföldi szállításhoz (The Decline of the Ancient World. London, 1966, 311). A szárazföldi gabonaszállítás esetén további probléma, hogy az igavonó állatok néhány nap alatt tulajdonképpen takarmányként felélik az általuk szállított gabonát, tehát a szárazföldi gabonaszállítás hatósugara az ókorban meglehetősen limitált volt.
- 9 Jürgen Lorenz – Ingo Schrakamp 2011. „Hittite Military and Warfare”: H. Genz – D. P. Mielke (szerk.), *Insights into Hittite History and Archaeology*. Leuven–Paris–Walpole, 142. Ugyanerre utal a kiképzést tekintve Bryce is: Trevor Bryce 2010. „The Hittites at War”: J. Vidal (szerk.), *Studies on War in the Ancient Near East. Collected Essays on Military History*. AOAT 372. Münster, 75.
- 10 A királyi raktárakból (*bīt karmi ša šarri*) történő hadiélmezéshez: SAA I 181; a tartományi helytartó raktározott gabonából látja el csapatait (SAA V 126), a hadjáratra gyülekező sereg számára fenntartott raktárkészletekről pontos adatokat szolgáltat az SAA V 250 (egy hónapra a hadsereg és a lovak kiegészítő ellátására kb. 8500 m³ gabonát említ a szöveg). A szövegrészhez lásd A. Fuchs 2005. „War das Neuassyrische Reich ein Militärstaat?”: B. Meißner et al. (szerk.), *Krieg – Gesellschaft – Institutionen. Beiträge zu einer vergleichenden Kriegsgeschichte*. Berlin, 41–42.
- 11 Főleg az újasszír királyfeliratok alapján tárgyalja a kérdést A. Millard 1991. „Large Numbers in the Assyrian Royal Inscriptions”: M. Cogan – I. Eph’al (szerk.), *Ah Assyria ¼ Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*. Scripta Hierosolymitana 33. Jerusalem, 213–222; és D. M. Fouts 1994. „Another Look at Large Numbers in Assyrian Royal Inscriptions”: *JNES* 53, 205–211.
- 12 E szűrőkhöz – a magánarchívumok vizsgálatában – jó áttekintést nyújt Heather D. Baker 2004. *The Archive of the Nappāhu Family*. AfO, Beiheft 30. Wien, 5–6.

13 Brigitte Groneberg 1980. *Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit*. RGTC 3. Wiesbaden, 57.

14 A szövegekhez lásd K. Van Lerberghe – G. Voet 2009. *A Late Old Babylonian Temple Archive from Dūr-Abi-ešuh*. Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 8. Bethesda, Maryland.

15 A szerző azonban nem említi más, szintén fontos gyűjtéseket, mint Hayri Ertem 1973. *Boğazköy metinlerinde geçen coğrafya adları dizini* [A boğazköyi szövegekben előforduló földrajzi nevek listája]. Ankara; illetve Pierre Cornil 1990. „Liste des noms géographiques des textes Hittites: KBo XXIII–XXX, XXXIII, KUB XLV–LVII.”: *Hethitica* 10, 7–108. A *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* vonatkozó kötetéről megjelent recenziók (pl. Harry A. Hoffner 1980. *JAOS* 100, 192–194, ill. Itamar Singer 1997. *JAOS* 117, 733–734) szintén fontos adalékokkal szolgálnak.

Németh György – Kovács Péter, Bevezetés a görög és a római felirattanba, Gondolat, Budapest, 2011, 96 oldal, 1800 Ft.

Az ókortudománnyal foglalkozók számára elkerülhetetlen, hogy előbb vagy utóbb ne találkozzanak feliratos dokumentumokkal, hiszen az ókorról szerzett, az ásatások és kutatások révén napjainkban is egyre gyarapodó ismereteink jelentős részét ezeknek a forrásoknak köszönhetjük. Ennél fogva nélkülözhetetlen az ókor iránt érdeklődők számára, hogy bizonyos epigráfiai ismeretekre szert tegyenek, melyek birtokában megnyílhat előttük a feliratok világának kapuja. Ezt a célt szolgálja Németh György és Kovács Péter 2011-ben megjelent műve, amely korszerű tankönyve lehet az egyetemi hallgatóknak, ugyanakkor az érdeklődő olvasókat is megismerteti a görög és latin felirattan alapjaival. A kötet az *Electa* sorozat hagyományait folytatva már a külső megjelenésével, esztétikusan megtervezett borítójával (a borító tervét Kismarty-Lechner Zita készítette) is felhívja magára a szélesebb közönség figyelmét. A most kezünkben tartott mű a szerzők szerint hiánypótló a maga nemében, mivel az e tárgykörben

korábban magyar nyelven megjelent művek vagy nehezen hozzáférhetőek vagy az újabb kutatások eredményeinek köszönhetően aktualitásukat veszítették.

A fenti állításnak némileg ellentmondani látszik, hogy a *Görög epigraphika* című rész Németh György tollából gyakorlatilag megegyezik a szerző 1996-ban a *Bevezetés az ókortudományba* első kötetében megjelent, hasonló című írásával,¹ igaz, az eredeti munka a jelen kötetben kiegészült néhány új elemmel, így például *A feliratok csoportosítása tartalmuk szerint* című fejezetben az athéni néphatározat szükséges formai elemeinek felsorolásával. Emellett újdonság gyanánt említésre kerül a hangjegyek jelölése is, ti. a görögök erre is a betűket használták, mégpedig módosított formában: hol elforgatták a jeleket 90, 180 vagy 270 fokos szögben, hol pedig tükrözték vagy megfelezték azokat (33. o.). A munka legnagyobb erénye az eredeti 1996-os íráshoz viszonyítva az, hogy gazdagon el van látva olyan illusztrációkkal, amelyek segítséget nyújtanak a görög feliratokon való eligazodásban, továbbá hogy az érdeklődők, akik jobban meg szeretnék ismerni a görög feliratokkal, a bibliográfia (37–44. o.) jóvoltából bőséges forrás birtokába juthatnak mind a feliratgyűjteményeket, mind pedig a szakirodalmat illetően, nemcsak könyv formában, hanem az internetes tájékoztató pontoknak köszönhetően a világhálón is.

A *Római epigraphika* című rész Kovács Péternek a nagyszombati egyetem klasszika-archeológiai tanszékén 2006 óta tartott kurzusainak magyar nyelvű változata (rövidebb formában szlovákul már megjelent 2009-ben *Latinská epigraphika* címen). Ebből a részből megtudhatjuk, hogy a történetírók már az ókorban forrásként használták a feliratokat, melyeket a 15. századtól gyűjtötték rendszeresen. Az első nyomtatott feliratgyűjteményt Petrus Apianus adta ki 1534-ben Ingolstadtban (46. o.), de nem a könyvben szereplő *Inscriptiones totius fere urbis* (Feliratok csaknem az egész város területéről) címmel, hanem *Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totius fere orbis* (Régi szent feliratok nemcsak Róma területéről, hanem szinte a világ minden tájáról) címmel. A felirattal a 19. században vált modern tudománnyá: ekkor indult Böckh vállalkozása, a minden fel-

iratot összegyűjteni szándékozó *Corpus Inscriptionum Graecarum*, amelynek mintájára hozta létre Theodor Mommsen a *Corpus Inscriptionum Latinarumot* (47–48. o.). Ezek a gyűjtemények a napjainkban is folyamatosan bővülő anyagokkal a felirattal alapvető forrásai.

A rómaiak a saját ábécéjüket etruszk közvetítéssel a nyugati görögöktől vették át. Az etruszk közvetítést támasztja alá többek közt az is, hogy a „görögben ismeretlen, de az etruszkban és a latinban meglévő [f] labiodentális zöngétlen réshang jelölésére mind a korai etruszk, mind az archaikus latin írás az FH betűkapcsolatot alkalmazta.”² A nyugati görög digamma F folytatója az etruszk ábécében a [w] hangértékkel bíró F, amihez zöngétlenítő jelként kapcsolták a [h] hangértékű H betűt az [f] jelölésére. Tehát a digamma nem sajátos római használatának megfelelően lett F (49. o.), hanem etruszk hatásra. A legkorábbi archaikus latinságban a [w]-t is F jelölte, pl. *Fotum = votum*.

Az ábécé kialakulását és a számnevek jelölését követően Kovács Péter jóvoltából megismerkedhetünk a római feliratkészítés folyamatával, valamint a római korban használt írásmódokkal (*scriptura quadrata, scriptura actuaria* stb.).

A rómaiaknál jellemző egyes felirat-típusokat (sírfeliratok, vallási, megtisztelő, építési, hivatalos, jogi, feliratok, használati tárgyakon található feliratok) a szerző külön-külön fejezetekben tárgyalja, részletesen ismertetve a feliratállítás apropóját, motivációját, kultúrtörténeti hátterét, az egyes felirattípusokon leggyakrabban előforduló adatokat, valamint magukat a felirathordozókat (miként is nézett ki egy római sír vagy éppen egy fogadalmi oltár). A szerző minden esetben kitér arra, hogy az adott felirat-típust miként, milyen jellegzetességeivel ismerhetjük Pannónia területéről.

Külön fejezet foglalkozik a római névvel (84–89. o.), mely hagyományosan három tagból állt (*praenomen, nomen gentile, cognomen*) és ez alapján lehetett megkülönböztetni a római polgárokat a nem római polgároktól és a rabszolgáktól (akiknek két, illetve egy nevük volt). A szerző szintén külön fejezetet szentel a *cursus honorum* (a tisztségek egymás utáni sorrendje) és a császári *titulatura* (a császár által viselt tisztségek és a császár különböző jelzői alkotják) ismertetésére. A munka végén, de még a bibliográ-

fia előtt kaptak helyet a diakritikai jelek, valamint a feliratokon található legfontosabb rövidítések, feloldásukkal együtt. Előbbiek segítséget nyújtanak az érdeklődők számára a feliratgyűjteményekben használt jelek megértéséhez, utóbbiak pedig a feliratok értelmezéséhez.

A bibliográfiában feltüntetett források között találunk az egyes római provinciák feliratait tartalmazó feliratgyűjteményeket (külön összegyűjtve a Pannóniára vonatkozókat) és az interneten keresztül elérhető feliratos adatbázisokat, valamint könyveket és folyóiratokat is a szakirodalom köréből. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ez a bibliográfia terjedelmében alulmúlja a görög rész után található, és a rendelkezésünkre álló latin feliratgyűjteményeknek csupán töredékét tartalmazza (pl. a galliai vagy a germániai feliratokat illetően a CIL-en kívül nem találunk más forrást). Ez a hiányosság azonban nem kisebbíti a mű érdemeit.

Összességében leszögezhetjük, hogy akár tankönyvként, akár ismeretterjesztő munkaként kívánják is forgatni, bátran ajánlom ezt a könyvet mindazoknak, akik az ókori epigraphia tudománya iránt érdeklődnek.

Fodor Krisztina

- 1 Németh György 1998. „A görög epigraphika”: Havas László (szerk.), *Bevezetés az ókortudományba* I. Debrecen, 129–146.
- 2 Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története*. Argumentum, Budapest, 116–117.

Adamik Béla, *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*, Apollo Könyvtár 30, Argumentum Kiadó, Budapest, 2009, 282 oldal, 2240 Ft.

Adamik Béla monográfiája kilenc fejezetben mutatja be a latin nyelv történetét az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig. A korszakolás kérdéskörét bemutató 1. fejezet után öt fejezet (2–6. fejezet) foglalkozik a latin nyelv őstörténeti korszakaival, azaz az indoeurópai alapnyelvi korrallal és az ezt követő átmeneti, illetve köztes alapnyelvi fázisokkal. A mű második fele (7–9. fejezet) a latin nyelv történeti korának egyes szakaszait tárgyalja. A könyvet fényképmellékletek, részletes bibliográfia, valamint név- és tárgymutató zárja.

A nyelvtörténeti áttekintés kezdő- és végpontjának megválasztása rövid magyarázatot igényel. A végpont megválasztását a szerző azzal indokolja, hogy Herman József *Vulgáris latin* című munkája (Bp., 2003) alaposan tárgyalja a klasszikus latin utáni korszakokat, így a két munka lényegében együtt fedik le a latin nyelv teljes történetét. A kezdőponttal kapcsolatban arra a körülményre kell utalnunk, hogy bizonyos nyelvtörténeti munkák egy nyelv történetét attól az időponttól számítják, amikor elkülönült rokonaitól, vagyis amikortól kezdve vele mint önálló nyelvvel számolhatunk. Így például a legújabb magyar nyelvtörténet is azt a felfogást vallja, hogy „magyar... nyelv csak azóta és csak addig van, amióta s ameddig nem azonos mással” (Kiss Jenő – Pusztai Ferenc [szerk.], *Magyar nyelvtörténet*, Bp., 2003, 17), következésképpen nem tárgyalja az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvi korszakokat. Bár ez egyfelől valóban logikus és védhető álláspont, az indogermanisztikában hagyományosan az egyes nyelvek rekonstrukciós módszerrel megragadható ős- vagy előtörténetét is valamilyen mélységben tárgyalni szokták, így Adamik Béla helyesen jár el, amikor könyvében ezeket a korszakokat is bemutatja.

Az alapnyelvvél és őshazával kapcsolatos fejtegetésekből (2. fejezet) elsősorban azt a fontos ténytet emelem ki, hogy tudtommal ez az első olyan, a témával foglalkozó magyar nyelvű monográfia, amely szakítva a korábbi hazai tudományos vélekedéssel (28–29. o.) és összhangban a nemzetközi konszenzussal,

elsősorban a nyelvészeti paleontológia érvrendszerére (32–35. o.) alapozva a neolitikus őshaza mellett foglal állást. Ennek értelmében az indoeurópai alapnyelv felbomlása nem következhetett be hamarabb, mint a Kr. e. 4. évezred (45. o.). Remélhetőleg ez a felfogás Adamik Béla munkája révén a jelenleginél szélesebb körben ismertté válik. A fejezet módszertani részéből kiemelendő még az alapnyelvi rekonstruálhatóság kritériumainak tömör bemutatása Meillet, Neumann, Thieme és Schmitt nyomán (34–35. o.).

Elismeréssel kell szólni arról, hogy a korábbi magyar nyelvű munkákból is ismerős itáliko-kelta (4. fejezet), itálikus (5. fejezet) és latin-falisk (6. fejezet) átmeneti fázisokon túl a szerző részletesen elemzi a hazai szakirodalomban mellőzött, de újabban a nemzetközi tudományosságban nagy hangsúllyal szereplő ún. északnyugat-indogermán nyelvrokonság problémakörét is (3. fejezet). Ezek az őstörténeti fejezetek részletesen tárgyalják a latin és az érintett rokon nyelvek közötti, kizárólagos közös újításként értelmezhető fonológiai és morfológiai izoglosszákat, hiszen a nyelveket ezek alapján lehet közelebbi rokonságba hozni, szemben az ún. megőrzött archaizmusokkal (48–50. o.). Adamik Béla az egyes izoglosszáknál bemutatja a szakirodalomban fellelhető legfontosabb nézeteket, majd állást foglal a legvalószínűbb interpretáció mellett. Helyeselemző, hogy az 5–6. fejezetben a szerző a latinon kívüli legfontosabb itálikus nyelveket példaszövegek közlésével és elemzésével is bemutatja, hiányoltam ugyanakkor azt, hogy az északnyugat-indogermán és az itáliko-kelta fejezetekben az egyes nyelvi ágak (balti, szláv, germán, kelta, ill. itálikus) pusztá megnevezésén túl (50., 57–58. o.) még csak vázlatos áttekintést sem kapunk az ide tartozó nyelvekről (vagy minimálisan a kelta nyelvekről).

Jelentős eredmény és újdonságot jelent a latin nyelv történeti korának a szerző által javasolt korszakolása is. A külföldi szakirodalomban ugyanis rendszerint olyan korszakolásokkal találkozunk (18–23. o.), amelyek elsődűen vagy legalábbis részben történelmi, irodalom- és stílustörténeti szempontokon alapulnak (vagy éppenséggel bizonyos nyelvmélekek elavult keltezését veszik figyelembe). Mindezekkel szem-

ben a szerző olyan új korszakolást állít fel (23–27. o.), amely kizárólag nyelvrokonszerbeli, illetve szociolingvisztikai érveken nyugszik.

A latin nyelv történeti korával foglalkozó fejezetekben az egyes fonológiai és morfológiai változások bemutatása és a fejezeteket nyitó írástörténeti áttekintés mellett a legnagyobb szerepet az egyes nyelvmélekek és részletes elemzésük kapja. Ez egyedül a klasszikus latin korszak esetében (9. fejezet) nincs így, de ez teljesen érthető, hiszen senki nem várhatja el, hogy a monográfia részletekbe menően nyelvíleg elemezze azt a hatalmas szövegtömeget, amely ebből a Kr. e. 2. század végétől a Kr. u. 2. század végéig tartó időszakból ránk maradt, így csupán egy rövid illusztráló részletet olvashatunk Augustus *Res gestae*-jéből (195–196. o.). Kitétetett helyet foglal el azonban e fejezetben a nyelvi normalizációnak, a klasszikus latin normanyelv kiépülésének a bemutatása (196–213. o.), és a korszakban megfigyelhető nyelvi változások is elsősorban ebbe a normalizációs folyamatba simulnak bele (213–234. o.). Ha ki lehet emelni egy fejezetet a könyvből, akkor talán ez az egész monográfia legsikerültebb része, ami nem véletlen, hiszen a latin történeti szociolingvisztika az, amelyik Adamik Béla legfőbb kutatási területének mondható.

A klasszikus korhoz képest sokkal gazdagabb az archaikus (119–135. o.) és ólatin (154–162. o.) nyelvmélekek bemutatása. A szerző itt elsősorban a feliratokra koncentrálna (mindkét korszakból nyolc-nyolc felirat elemzését olvashatjuk), hiszen nyelvtörténeti szempontból ezek a legfontosabb forrásaink. Ugyan az ólatin korból (amely kb. a Kr. e. 3. sz. elejétől a 2. sz. második feléig/végéig tartott) a feliratok mellett számos kézirati hagyományozású irodalmi szövegemlék is van, ezek éppen a kézirati hagyományozódásból kifolyólag bizonyíthatóan vagy legalábbis nem kizárhatóan nyelvi modernizáción estek át a szövegek egymást követő másolása során, így nyelvtörténeti forrásértékük sok szempontból korlátozott (161–162. o.). A Kr. e. 4. század végéig tartó archaikus korból azonban szükséges volt, hogy a feliratok mellett két kézirati hagyományozású forrás is szóba kerüljön: az ún. *Carmen Arvale* (130–134. o.) és a tizenkét táblás törvények néhány töredéke (134–135. o.).

Mivel a könyvnek nem célja, hogy feliratgyűjtemény legyen, ezért nem vehető a szerző szemére, hogy bizonyos feliratokat nem válogatott be az elemzendő nyelvemlékek közé, főként ha rögtön hozzátesszük, hogy az egyes korszakok hangtani és morfoszintaktikai jellemzőinek bemutatása során számos egyéb forrásra, felírra történik hivatkozás. Segítségét jelentenek a feliratoknál a fényképmellékletek, hiszen így az olvasó maga is ellenőrizheti (már amennyire az ilyen reprodukciók ezt megengedik) a vitás olvasatú helyeket. Adamik Béla nem elemzi a tárgyalt feliratok minden egyes szavát, hanem válogat belőlük, és azokra összpontosít, amelyek nyelvtörténeti szempontból érdekesekek: amelyek felbukkanása újdonságot jelent a korábbi korszakokhoz képest, illetve amelyek a későbbi korszakokban megváltoznak vagy éppen kivesznek a latin nyelvből. Ezek kiemelésével a kommentár lehetőséget ad az olvasó számára ahhoz, hogy szinte a szeme előtt lássa lepörögni a latin nyelvet alakító változásokat, a nyelv történetét magát. Minthogy az elemzéseket filológiai alaposág és a legfrissebb szakirodalomra támaszkodó modern szemlélet jellemzi, a könyv megkerülhetetlen munka lesz azok számára is, akik az archaikus és ólatin feliratok iránt érdeklődnek.

Az alábbiakban a könyv tartalmát illető kritikái észrevételeim közül, amelyeket e recenzió egy másik folyóiratban közlendő bővebb változatában fogok kifejteni, csak egyet emelek ki, mégpedig azt, amelyik egy általános és több fejezeten végigvonuló kérdéssel kapcsolatos. Némileg ellentmondásos és legalábbis részben vitatható kép rajzolódik ki ugyanis a monográfia különböző utalásaiból a nyelvi változásokról (elsősorban a hangváltozásokról) és keletkezésükről. Ez a kérdéskör számos alkalommal előkerül, mégpedig az ólatin korszak (8. fejezet) és kisebb mértékben a klasszikus latin (9. fejezet) tárgyalásakor, amikor már egyre több pontosan datálható nyelvemlékkel rendelkezünk. Adamik Béla több megjegyzéséből is bontakozik ki, hogy – egy alapvetően újgrammatikus háttérű felfogást követve – úgy véli, a nyelvben minden beszélőnél, minden érintett szóban és fonetikai környezetben egyszerre következik be egy adott nyelvi változás. Csak így értelmezhetők ugyanis az olyan megjegyzések, hogy egy adott változást

mutató alak első előfordulása egy nyelvemlékben a változás „bekövetkeztét” (154. o.) mutatja, és azt, hogy „a változás már biztosan lezajlott” (166. o.). Ez azt is jelenti, hogy a szerző szerint a pontosan datálható nyelvemlékek (és a szintén viszonylag pontos keletkezést lehetővé tevő metalingvisztikai források) segítségével egy-egy nyelvi változás bekövetkeztéhez pontos *terminus ante quem*-et nyerünk (vö. pl. 148. o.).

Mivel azonban a változásról tanúskodó alakok mellett gyakran tartalmaznak korábbi formákat egykorú, de akár jóval későbbi nyelvemlékek is, Adamik Béla azt a következtetést vonja le, hogy ezek egytől egyig archaizálással magyarázhatók (pl. 154–155., 174., 177., 183. o.). Pontosabban néha archaizmusnak, néha archaizálásnak nevezi ezeket az eseteket, de láthatólag valamilyen tudatos régiesnek látszani akarást ért rajta (pl. 155. o.: „régiesebbnek akar tűnni, azaz archaizál”). Szerinte ezek a régies alakok nem a korabeli nyelvi valóságot tükrözik (pl. 166. o.: „archaizmusok takarják el a nyelvi valóságnak megfelelő alakokat előlünk”). Ugyanakkor bizonyos helyeken az derül ki, hogy ez az archaizálás valójában csak ortográfiai jellegű lenne (pl. 163. o.: „a helyesírás tradicionalizmusából fakadóan számos olyan nyelvi formával lehet a korabeli szövegekben találkozni, melyek e változás bekövetkeztét nem jelenítik meg”; „régies írásmóddal magyarázandó”; „a későbbi *ou*-s írásmódok ... archaizálással magyarázandók”).

A hagyományos értelemben vett nyelvi változások azonban nyilvánvalóan nem egyik pillanatról a másikra játszódnak le, és nem egyszerre érintik az egész beszélőközösséget. Léteznek az újításokra fogékonyabb nyelvhasználók, és léteznek konzervatívabb nyelvi attitűddel rendelkezők, akik a változásokat lassabban veszik át. Még akár egy beszélő nyelvhasználatán belül is lehetnek ingadozások: bizonyos szavakban, bizonyos hangtani környezetben vagy éppen bizonyos szociolingvisztikai szituációban az illető már az újító alakot használja, másfelől még a korábbi. Vagyis a változás fokozatosan, ingadozásokon keresztül terjed szét a nyelvben (ún. lexikai diffúzió), ami természetéből fakadóan hosszabb időt vesz igénybe.

Természetesen igaz, hogy az írásbeliségben, a feliratokon a nyelvi, ezen belül a hangtani változások következ-

ménye bizonyos „fáziskéséssel” jelenik meg (vö. 159. o.: „a... változásnak nincs még nyoma, legalábbis írásban még nem tükröződik”), de egy változást mutató alak első előfordulása akkor is legfeljebb csak a változás beindulását mutatja (vö. pl. 158. o.: „a felirat nem származhat a magánhangzó-gyöngülés ... *beindulása* előtti időből” [kiem. I. M.]), rögtön a bekövetkeztét vagy teljes térnyerését aligha. A változás beindulását követően ugyanis egy ideig a régi és az új formák egymás mellett élnek, és amint fentebb említettem, egy beszélőközösségen belül, de akár egy beszélő nyelvhasználatában is ingadozást mutatnak. Ebben az átmeneti időszakban a régebbi, archaikusabb alakok éppúgy a nyelvi valósághoz tartoznak, mint a fokozatosan elterjedő újabb formák (kivételesen ebben a szellemenben fogat a felsőfokú melléknevek *-umus* ~ *-imus* változatokat mutató képzőjének bemutatása a 214. oldalon).

Érdeemes lett volna tisztázni archaizmus (éppen kiszorulóban levő régies forma) és archaizálás (szándékosan régies[ebb]nek látszani akaró nyelvi viselkedés) különbségét is. Az, hogy a kettő közül éppen melyikről van szó, gyakran nehezen dönthető el. Nyilván nagyobb az esély arra, hogy százötven vagy akár kétszáz évvel egy változás beindulását követően a régebbi alak már csak archaizálás miatt jelentkezik, de az újító nyelvi forma első előfordulásával párhuzamosan vagy csak valamivel később adatolt archaikus formákat nehéz lenne kategorikusan a nyelvi valóságot eltakaró tudatos archaizálás termékének tartani.

Mindez távolról sem jelenti azt, hogy a latin nyelvemlékeken, különösen az ólatin vagy klasszikus latin kori feliratokon ne kellene tudatos archaizálással számolnunk: ennek ténye kétségbevonhatatlan, és ahogy haladunk előre az időben, nyilvánvalóan egyre több ilyen esetet találkozzunk. Azt sem mondhatjuk, hogy az egyes nyelvi változások Adamik Béla által megadott keletzése alapvetően téves lenne. Pusztán arra akartam rámutatni, hogy a változások datálása, bármilyen pontosan keltezhető is a vizsgálatba bevont források, nem lehet olyan pontos, mint ahogy azt a könyv sugallja: az újító alakok első előfordulása legfeljebb a változás *beindulásának*, nem pedig bekövetkeztének vagy lezárultának – az írásbeliség miatt valamennyivel

késleltetett – *terminus ante quem*jét jelentheti.

Végezetül nem hagyhatom említés nélkül azt a sajnálatos benyomást, hogy a könyv szövege mind a szerző, mind a szerkesztő részéről nélkülözi az utolsó simításokat. A műben számos kisebb-nagyobb fogalmazás- és jelölésbeli következetlenséggel, pongyolasággal találkozunk. Rendezetlenné teszi a könyv külalakját a legalább háromféle görög fontkészlet használata is. Nem vitás,

hogy egy ilyen nehéz, rövidítésekkel, különféle jelölésekkel és idézetekkel teli szövegben óhatatlanul is becsúsznak helyesírási hibák és elírások, de a könyvben ezek száma jóval meghaladja a várható (és elvárható). A helyesírási hibák különösen rosszul hatnak egy nyelvészeti tárgyú munkában.

Minthogy kétség sem fér hozzá, hogy Adamik Béla a hazai klasszika-filológia és történeti nyelvészet régi adósságát törlesztette e korszerű magyar nyelvű latin

nyelvtörténet megírásával, amely nemcsak tankönyv és tudományos szakmunka, hanem bárki számára érdekesítő és izgalmas olvasmány is, ezért minden latin nyelv iránt érdeklődő olvasó könyvespolcán helyet kell kapnia, mégpedig egy remélhetőleg mihamarabb megjelenő, az imént említett, elsősorban formai hibáktól mentes új kiadásban.

Ittész Máté

